

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v4.2023.5>

А. А. Янчук
аспірант

Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0000-1424-3503

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВА ПРИ ВИРІШЕННІ СІМЕЙНИХ СПОРІВ

Стаття присвячена аналізу оприлюднених рішень Європейського суду з прав людини як джерела права, що змінює практику вирішення національними судами сімейних спорів у відповідності до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У цій статті проведена авторська позиція щодо значення правових позицій Європейського суду з прав людини для формування судової практики вирішення сімейних спорів. Наведено рішення Європейського суду з прав людини, що мали експліцитний вплив на практику правозастосування у вказаній категорії справ. Звернуто увагу, що неодноразово змінювались *підходи до* застосування законодавства та права при вирішенні сімейних спорів, в тому числі однією з підстав таких змін за останні роки.

Водночас наведені доктринальні позиції провідних фахівців з сімейного права України стосовно сімейних спорів та висловлена авторське їх розуміння. Так, в Україні є проблема неналежного мотивування судових рішень по сімейним спорам, зокрема, прийнятих у спорах, пов'язаних з найкращими інтересами дитини. Звернуто увагу, що в непоодиноких випадках суд першої, апеляційної та касаційної інстанцій формально зазначають рішення ЄСПЛ аби уникнути належного обґрунтування, що в подальшому призводить до потреби звернення в ЄСПЛ, і як наслідок констатації факту порушення Конвенції.

Запропоновано класифікувати рішення ЄСПЛ у сімейних спорах на загальні та спеціальні. До загальних доцільно відносити кожне рішення ЄСПЛ у сімейному спорі, де вирішуються прецедентні питання застосування статті 8 Конвенції. Такі рішення, здебільше, мають цікаве підґрунтя в процесуально-правовому аспекті для побудови правової позиції по вирішенню сімейного спору в судовому порядку, а також деталізують зміст положень Конвенції. До спеціальних рішень ЄСПЛ слід віднести ті, що векторно підходять до обставин конкретної судової справи.

Сумізовано, що рішення ЄСПЛ як джерело права застосовуються судами всіх інстанцій та позитивно впливають на формування судової практики вирішення сімейних спорів, підвищують динаміку розвитку сімейного права, а також дозволяють оптимально уніфікувати судову практику. Водночас, проблемними залишаються питання нерелевантного застосування практики ЄСПЛ та формального підходу до вирішення сімейних спорів національними судами.

Ключові слова: ЄСПЛ, сімейні спори, судова практика, джерело права, правозастосування.

Yanchuk A. A. PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AS A SOURCE OF LAW WHILE SETTLEMENT OF FAMILY DISPUTES

The article is dedicated to analysis of published decisions of the European Court of Human Rights as a source of law that changes the practice of settlement of family disputes by national courts to its correspondence to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. In the article there is expressed the author's opinion on significance of the legal positions of the European court for formation of the judicial practice of settlement of family disputes. There are presented decisions of the European Court of Human Rights that had explicit influence on the practice of application of law in the mentioned category of cases. There was paid attention to the fact that there were multiple changes of *approaches to* application of the legislation and law while settlement of family disputes, including one of reasons for such changes within recent years.

At the same time, there were presented doctrinal positions of leading specialists in the family law of Ukraine in respect to family disputes and there was expressed author's understanding of them. Thus, there is a problem of non-proper justification of court decisions in family disputes in Ukraine, namely, the ones that were taken in the disputes that are connected with the best interests of a child. There was paid attention to the fact that in many cases a court of the first instance, court of appeal and court of cassation formally state decisions of the European Court of Human Rights in order to avoid the proper reasoning, what in the future will bring to the necessity to address to the European Court of Human Rights, and as a result to statement of the fact of violation of the Convention.

It was suggested to classify decisions of the European Court of Human Rights in family disputes into general and special ones. To the general decisions it is reasonable to put each decision of the European Court of Human Rights in family disputes where there are settled decisional questions of application of article 8 of the Convention. Such decisions, mainly, have interesting reasoning in the procedural law aspect for building of the legal position in settlement of a family dispute in the judicial way, and they detail the content of provisions of the Convention. To special decisions of

the European Court of Human Rights we should put those decisions that are vectorially proper for circumstances of a certain judicial case.

It was summed that decisions of the European Court of Human Rights as a source of law are applied by courts of all instances and have positive influence on formation of judicial practice of settlement of family disputes, they increase dynamics of development of the family law and make it possible to unify the judicial practice in the optimal way. At the same time, questions of irrelevant application of practice of the European Court of Human Rights and formal approach to settlement of family disputes by national courts are keeping to be problematic.

Key words: the European Court of Human Rights, family disputes, judicial practice, source of law, application of law.

Постановка проблеми. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), Україна відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» [1] визнала обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. Вказана норма корелюється зі змістом ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [2], згідно з якою суди мають застосовувати під час розгляду справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права.

Питання застосування практики ЄСПЛ при вирішенні сімейних спорів набуває особливої актуальності з огляду на необхідність подальшого вдосконалення підходів до судового правозастосування у цій категорії справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Практику Європейського суду з прав людини як джерело національного права в цілому досліджувало багато науковців серед яких, зокрема, Боняк В.О., Боднар Т.В., Городовенко В.В., Глов'юк І.В., Дзера, І.В., Довгерта А.С., Жилінкової В.І., Кисіля О.В., Корнієнко М.В., Кучук А.М., Орлова О.О., Сидоренко О.О., Труби В.І., Фазикош Г.В., Юрчишин В.Д. Зміст рішень ЄСПЛ в сімейних спорах досліджували такі науковці як Берназюк І.М, Беспалов Ю.Ф., Бориславська М.В., Дроздов О.М., Труба В.І., Чевичалова Ж.В., Явор О.А.

Бориславська М.В. досліджуючи питання значення рішень ЄСПЛ в сфері сімейних відносин зробила висновок про необхідність врахування особливостей, що притаманні певній державі та людям, а саме, що потрібно враховувати етнічні, культурні, релігійні та інших особливості держави [3, с. 277]. Рішення ЄСПЛ в напрямку статті 8 Конвенції показують, що сімейні конфлікти мають свої грані та аспекти, багато в чому залежать він звичаїв та предмету.

Труба В.І. аналізуючи вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України звершив свій аналіз тим, що при рекодифікації законодавства з метою врегулювання сімейних відносин в частині, що врегулюють право дитини на спілкування [4, с. 38].

Чевичалова Ж.В. розглядаючи розуміння терміна "сімейне життя" в контексті ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дійшла до висновку, що у своїй практиці Суд вказав на наявність певних ускладнень, що пов'язані із визначенням точних меж між позитивними та негативними зобов'язаннями, які випливають із ст. 8 Конвенції. З урахуванням специфіки прав гарантованих цією статтею, у кожному випадку необхідне додержання справедливого балансу при наданні переваги інтересам окремої особи, з одного боку, і суспільства – з другого, зважаючи на користування державою певною свободою розсуду [5, с. 16]. Даний влучний висновок про дотримання балансу є вкрай важливим, адже за його відсутності зміна практики вирішення сімейних конфліктів буде зазнавати негативні наслідки, які полягатимуть в шаблонному підході до вирішення спорів і зменшення індивідуальності підходу до кожної сімейної справи.

Здійснюючи науково-теоретичний аналіз поняття «сім'я» та досліджуючи стан регулювання відносин щодо поняття «сімейне життя» в практиці ЄСПЛ в своїй статті під назвою "сімейне життя" в інтерпретації ЄСПЛ Явора О.А. дійшла висновку, що з урахуванням специфіки сімейних прав, гарантованих ст. 8 Конвенції, у врегулюванні юридичних фактів у сімейно-правовій сфері мають враховуватися межі державного впливу на відносини, що складаються в сім'ї, а також дотримуватися баланс у нормуванні загально-правових відносин та приватних сімейних відносин особистого характеру, які взагалі не повинні регулюватися законом або мають піддаватися мінімальному нормативному впливу [6, с. 49].

Метою статті є аналіз рішень Європейського суду прав людини як джерела права, що змінює практику вирішення національними судами сімейних спорів у відповідності до Конвенції. Аналіз рішень ЄСПЛ у сімейних спорах у юридичній площині має практичне значення при визначенні стандартів доказування обставин при вирішенні сімейних спорів.

Виклад основного матеріалу. При вирішенні сімейних спорів судді України керуються не лише національним законодавством, але і нормами ратифікованих Україною міжнародних правових актів, зокрема, Конвенції. Останні тридцять два роки неодноразово змінювались *підходи до* застосування законодавства під час вирішення сімей-

них спорів, в тому числі однією з підстав таких змін за останні роки стали рішення ЄСПЛ, у яких констатовано порушення статті 8 Конвенції.

Вже декілька десятиліть ЄСПЛ розглядає Конвенцію як «живий інструмент», керуючись у своїх рішеннях не статичними, одного разу прийнятими нормами, а реально наявними правовідносинами, особливостями правових систем, культур, правосвідомості різних держав-членів РЄ. Тому можна говорити про «вирівнювання» ролі і місця у цій системі захисту прав людини норм власне Конвенції та рішень, стандартів і принципів, вироблених Судом. Еволюційний підхід до Конвенції (тлумачення її положень в еволюції та у відповідності до змінних правовідносин) викладено у рішеннях «Тайрер проти Сполученого Королівства» від 25.04.1978, «Маркс проти Бельгії» від 13.06.1979 та багатьох інших: «Суд звертає увагу на те, що Конвенція є живим інструментом і ... повинна тлумачитися з точки зору умов сьогоdnішнього дня» (в подальшому такий підхід отримав назву «методу еволюційного тлумачення Конвенції», а сама Конвенція – «живого інструмента») [7, с. 3].

З теоретико-праксеологічної точки зору публічність та доступність рішень ЄСПЛ дозволяють краще зрозуміти сутнісний зміст положень Конвенції та новелізувати сімейне право. В аспекті ефективного судового захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин практика цього суду дозволяє більш ґрунтовно підійти до формування доказової бази у сімейних спорах. Крім цього практика ЄСПЛ впливає на оцінку та вибір підстав позовної заяви, що будуть відповідати закладеному змісту окремих положень Конвенції, який розкривається крізь призму прецедентної практики ЄСПЛ.

Набуття чинності Цивільним процесуальним кодексом України (далі – ЦПК України) в редакціях після 15.12.2017 змінило підходи суддів до застосування практики ЄСПЛ та обґрунтування судових рішень. Зокрема, статтею 10 ЦПК України [8] передбачено, що суд при розгляді справ застосовує практику ЄСПЛ. Слушною є думка С. Шевчука, який зауважив, що беручи до уваги міжнародно-релевантні положення статей 9, 18 та 151 Конституції України, можна стверджувати, що в Україні «здійснено якісний перехід від доктрини так званого «діалектичного дуалізму», характерної для адміністративно-командної системи, до принципової відкритості щодо міжнародного права на засадах моністичної доктрини, характерної для більшості держав – членів Ради Європи» [9]. Також, розділяємо думку Л. Радченко про те, що аналіз практики ЄСПЛ у частині захисту прав у сфері сімейних відносин засвідчує застосування зазначеним судом для захисту прав та охоронюваних законом інтересів у сімейній сфері не лише норм міжнародних правових актів,

а й врахування їх розуміння та тлумачення для оцінки конкретних правових відносин та розв'язання відповідного спору [10].

Верховним Судом неодноразово змінювались ключові правові позиції щодо вирішення окремих сімейних спорів. Наприклад, рішення ЄСПЛ у справі «М.С проти України» (заява № 2091/13) [11] кардинально змінило підхід до розуміння найкращих інтересів дитини, та як наслідок судді всіх інстанцій почали звертати увагу перш за все на найкращі інтереси дитини, і лише потім – на інтереси батьків. Після публікації вищезазначеного рішення ЄСПЛ суддя П. Пархоменко вірно відзначив, що фактично будуть будуватися нові підходи до вирішення сімейних спорів. Вказане рішення, винесене проти України, відображає сучасні проблеми правозастосування, і стосується обставин, які відбувались не в далекому минулому і продовжують існувати на сьогодні [12]. Надалі рішення ЄСПЛ у справі «М.С проти України» стало правовою підставою для формування нової практики Великої Палати Верховного Суду у справах про надання дозволу на виїзд дитини за межі країни. При цьому, Велика Палата Верховного Суду почала усувати доктрину «рівності прав батьків щодо дитини» [13], та в подальшому все частіше судді всіх інстанцій почали змінювати підходи до вирішення сімейних спорів.

У рішенні від 18.12.2008 у справі «Савіни проти України» (пункт 49) ЄСПЛ вказав, що розірвання сімейних зав'язків означає позбавлення дитини її коріння, а це можна виправдати лише за виняткових обставин [14], а у справі «Хант проти України» від 7.12.2006 наголосив на тому, що питання сімейних відносин має ґрунтуватися на оцінці особистості заявника та його поведінці. Факт заперечення заявником проти позову про позбавлення його батьківських прав також може свідчити про його інтерес до дитини (параграф 57, 58) [15].

Варто звернути увагу, що після тлумачення вищевказаних пунктів і рішень, національні суди стали менше позбавляти батьків батьківських прав. За період дії Верховного Суду – з 15.12.2017 по теперішній час – практика позбавлення батьківських прав зазнала суттєвих змін. Аналіз змісту судових рішень, розміщених у Єдиному державному реєстрі судових рішень свідчить, що у вказані категорії справ позовну заяву доцільно обґрунтовувати не лише тим, що наявні юридичні підстави для позбавлення батьківських прав, а й тим, що це позбавлення забезпечить права дитини та її найкращі інтереси. Судді Верховного Суду в своїх постановках все частіше зазначають про те, що позбавлення батьківських прав – це насамперед спосіб захисту прав та інтересів дитини, і в другу чергу – санкція (відповідальність) за протиправну винну поведінку другого з батьків.

Окремо слід акцентувати на зміст рішення від 23.06.2020 у справі «Оморефе проти Іспанії» (заява № 69339/16), в якому фактично був відсутній психологічний висновок стосовно рівня прихильності дитини до матері, а також зауважено, що в основу рішення не варто покладати бідність одного з батьків [16].

Рішення ЄСПЛ від 30.11.2017 у справі «Странд Лоббен та інші проти Норвегії» [17] стосується питання усиновлення вразливої дитини до прийомними батьками. Цим рішенням ЄСПЛ поставив вимогу до стандартів судового рішення та висновків актуальності експертів згідно обставин під час розгляду справ, в тому числі якщо обставини змінюються. У цьому рішенні також звернуто увагу, що судам потрібно не лише посилатися на певну обставину, а чітко її мотивувати. Зокрема, якщо є потреба в експертних висновках по певному напрямку з певною періодичністю, яка залежить від зміни обставин.

В нашій державі продовжує мати місце проблема неналежного мотивування судових рішень по сімейним спорам, зокрема, прийнятих у спорах, пов'язаних з найкращими інтересами дитини. З практичної точки зору варто звернути увагу, що в непоодиноких випадках суд першої, апеляційної та касаційної інстанцій формально зазначають рішення ЄСПЛ аби уникнути належного обґрунтування, що в подальшому призводить до звернення в ЄСПЛ, і як наслідок констатації факту порушення Конвенції. Наприклад, якщо брати до уваги рішення ЄСПЛ від 30.11.2017 у справі «Странд Лоббен та інші проти Норвегії», то останнє за період з 01.01.2022 по 12.09.2023 згадується в Єдиному державному реєстрі судових рішень 18 разів. При цьому, обґрутовуючи зміст судових рішень, судді формально згадують базові положення принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, залишаючи поза увагою необхідність їх обґрунтування в контексті конкретної сімейної справи.

Аналіз сталої судової практики національних судів на предмет призначення судово-психологічних експертиз в сімейних спорах щодо визначення місця проживання дитини, дозволяє дійти висновку, що останні призначаються вкрай рідко та лише один раз. При цьому, суди в більшості випадків залишають поза увагою необхідність призначення повторних експертиз вказаної категорії. В рішенні ЄСПЛ «Странд Лоббен та інші проти Норвегії» зазначено, що якщо звіти (*ред. в Україні – висновки експертів*) підготовлені до зміни обставин, тому вони могли бути неактуальними з огляду на те, що на момент розгляду справи відбулись зміни у сім'ї – біологічна мама народила нову дитину, одружилася. Схожим є зміст рішення ЄСПЛ по справі «R.V. and others v. Italy» (application no. 37748/13), в якій суд розглядаючи

в 2011 році повторно розглядаючи питання сімейного спору, послався на неактуальний висновок психолога, підготовлений у 2007 році, та як наслідок – визнав порушення статті 8 Конвенції [18].

Окремо слід звернути увагу на зміст рішення ЄСПЛ у справі «Янсен проти Норвегії» від 06.09.2018 (№ 2822/16) [19], зміст якого є актуальним в сімейних спорах між прийомними батьками та біологічними, враховуючи, що прийомні батьки зазвичай блокують спілкування дитини з біологічним, мотивуючи свою пріоритетність. Також, у вказано рішенні ЄСПЛ констатовано необхідність проведення національними судами поглибленого вивчення кожної сімейної ситуації та цілого ряду чинників, зокрема, фактологічного, емоційного, психологічного, матеріального та медичного характеру, і здійснення збалансованої і розумної оцінки відповідних інтересів кожної особи, неухильно турбуючись щодо визначення того, що буде найкращим рішенням для дитини.

У рішенні ЄСПЛ у справі «Пенчеві проти Болгарії» від 10.05.2015 (скарга № 77818) констатовано, що найвищий суд Болгарії не лише не взяв до уваги обставини справи, але застосував формальний і механічний підхід до ситуації заявників, спираючись виключно на вимогу одержання батьківської згоди, передбаченої національним законодавством. Також, на жодному етапі касаційний суд не розглянув питання чи буде завдано шкоди інтересам дитини, якщо їй буде дозволено приєднатися до своєї матері в Німеччині. Також, суд не взяв до уваги реальної ситуації заявників, в тому числі той факт, що батько дитини в Болгарії про неї не дбав [20].

Проблемним наразі залишається питання поверхневого ознайомлення суддів національних судів з новими рішеннями ЄСПЛ, що стосується сімейних спорів, яке обмежується лише вивченням їх стислому змісту. Аналогічного висновку дійшла Т. Павлюковець, аналізуючи роль рішень ЄСПЛ в українській судовій системі, звернувши увагу, що через відсутність чітких правил і рекомендацій щодо використання рішень ЄСПЛ у інших справах практики інколи невірно застосовують зазначені рішення або керуються принципом «чим більше, тим краще», що призводить до посилання на рішення ЄСПЛ просто «заради посилання», без осмислення первинного змісту самих рішень [21].

Дотримуємось позиції, що застосування практики ЄСПЛ повинно мати релевантне підґрунтя. За результатами вивчення актуальної судової практики слід резюмувати, що релевантність застосуванню рішень ЄСПЛ національними судами при вирішенні сімейних спорів залишається на низькому рівні. Це має деструктивний вплив на формування судової практики, оскільки цитування національними судами історичних і визна-

чальних рішень ЄСПЛ призводить до шаблонного підходу вирішення сімейних спорів, що в свою чергу негативно впливає на виконання завдань цивільного судочинства.

Наведемо приклад дивергентного застосування рішення ЄСПЛ у справі «Хант проти України» (Hunt v. Ukraine) від 7.12.2006 (заява № 31111/04), в якому розглядалось питання позбавлення батьківських прав. Консолідація судової практики вирішення судових спорів щодо позбавлення батьківських прав свідчить, що найбільша кількість задоволених позовів у справах вказаної категорії мала місце до того, як суди почали застосовувати рішення ЄСПЛ у справі «Хант проти України» при вирішенні сімейних спорів. Навпаки, на сьогодні позбавлення батьківських прав має виключний характер та багатоаспектний механізм доказування обставин справи.

Так, відмовляючи у задоволенні позовних заяв суди обмежуються лише цитуванням виокремленого з контексту обставин справи пункту вищевказаного рішення у справі «Хант проти України», наприклад, вказуючи про те, що заперечення відповідача проти позову про позбавлення батьківських прав також може свідчити про його інтерес до дитини. Наприклад, КЦС ВС у постанові у справі № 127/10585/21 посилаючись на зазначене рішення ЄСПЛ зазначив: «Факт заперечення заявником проти позову про позбавлення його батьківських прав, подання відповідачем апеляційної скарги свідчить про його інтерес до дитини». Загалом цитата з рішення ЄСПЛ у справі «Хант проти України» згадується ВС КЦС 76 разів, апеляційними судами – 252 рази, а судами першої інстанції – 935 разів.

Пропонуємо класифікувати рішення ЄСПЛ у сімейних спорах на загальні та спеціальні. До загальних, на нашу думку, доцільно відносити кожне рішення ЄСПЛ у сімейному спорі, де вирішуються прецедентні питання застосування статті 8 Конвенції. Такі рішення, як правило, мають цікаве підґрунтя в процесуально-правовому аспекті для побудови правової позиції по вирішенню сімейного спору в судовому порядку, а також деталізують зміст положень Конвенції. В свою чергу, до спеціальних рішень ЄСПЛ слід віднести ті, що векторно підходять до обставин конкретної судової справи. Наприклад, у сімейному спорі про позбавлення батьківських прав ЄСПЛ хоч і звертає увагу на найкращі інтереси дитини, але при цьому він робить більший акцент на повазі до сімейного життя того з батьків, якого хочуть позбавити цих прав, і надає йому більшу пріоритетність у відстоюванні своєї позиції.

Висновки і перспективи щодо подальших досліджень. Застосування практики ЄСПЛ на практичному рівні набуває важливого значення при прийнятті судових рішень – змінює сталі підходи до

вирішення сімейних спорів, наповнюючи практику правозастосування новим змістом. Рішення ЄСПЛ як джерело права застосовуються судами всіх інстанцій та позитивно впливають на формування судової практики вирішення сімейних спорів, підвищують динаміку розвитку сімейного права, а також дозволяють оптимально уніфікувати судову практику. Водночас, проблемними залишаються питання нерелевантного застосування практики ЄСПЛ та формального підходу до вирішення сімейних спорів національними судами.

Перспектива досліджень в цьому напрямку є. Конвенція хоч і давно знаходиться в переліку законодавства України. Не один десяток науковців за останні роки написав про статтю 8 Конвенції, ЄСПЛ постійно констатує порушення Конвенції, в тому числі і статті 8, Верховний Суд робить дайджести по практиці ЄСПЛ. Отже існує проблема на різних рівнях (практики, теорії). Переконаний, що наукові статті присвячені Конвенції та рішенням ЄСПЛ внесуть свою левову частку в зміну законодавства для покращення вирішення сімейних конфліктів.

Література

1. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України № 475/97-ВР від 17 липня 1997. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. N 3477-IV. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
3. Бориславська М.В. Значення рішень ЄСПЛ в сфері сімейних відносин для України. с. 273-274. 2019. URL: <https://jlsouk.donnu.edu.ua/article/view/6828/6860>.
4. Труба В.І. Вплив практики ЄСПЛ на розвиток сімейного законодавства України. Десяті юридичні диспути пам'яті Є. В. Васильовського. Статті та доповіді ЕПФ : [4839]. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/31145>.
5. Чевичалова Ж. В. Розуміння терміна "сімейне життя" в контексті ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Теорія і практика правознавства. – 2015. – Вип. 2. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis.64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/tipp_2015_2_27.pdf.
6. Явора О.А. "Сімейне життя" в інтерпретації ЄСПЛ. Підприємство, Господарство і право. 10.2019 року. с. 49. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/10/9.pdf>.
7. Буткевич О.В. Застосування практики та виконання Україною рішень Європейського Суду з прав людини (Policy Paper). Листопад 2017. URL: https://parliament.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Propozicii_Politiki_ECHR.pdf.
8. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України від 15.12.2017, № 2147-VIII. ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

9. Шевчук С.В. Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод: практика застосування та принципи тлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. Український портал практики Європейського суду з прав людини. Стаття з журналу № 2'1999. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416>.

10. Радченко Л.І. Модернізація захисту прав людини у сфері сімейних відносин крізь призму практики ЄСПЛ. с. 62., журнал «Підприємництво, господарство і право». URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/12/13.pdf>.

11. Рішення «М.С. проти України» (Заява N 2091/13). URL: <https://www.familylawstudies.org.ua/uk/espl/209113ua/#>.

12. Пархоменко П.І. Значення рішення ЄСПЛ у справі "М.С. проти України" для правозастосовчої практики. 25.07.2017. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitics/162658_znachennya-rshennya-spl-u-sprav-ms-proti-ukrani-dlya-pravozastosovcho-praktiki.

13. Публікація на офіційній сторінці Верховного Суду від 31.08.2018 року. Справи про надання дозволу на виїзд дитини за межі України без дозволу одного з батьків мають вирішуватися в інтересах дитини – Велика Палата ВС. URL: <https://www.facebook.com/supremecourt.ua/posts/pfbid02eXtG6qTt8e1ozmGt3LDV9vtJpMMLyjJNjTXicDQAUDymUUSWeGgidfpdUU8uFbYYl>.

14. Рішення ЄСПЛ у справі "Савіні проти України" (Заява N 39948/06) Страсбург, 18 грудня 2008 року. Переклад офіційний. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_454#Text.

15. Рішення ЄСПЛ у справі "Хант проти України" (Заява N 31111/04) Страсбург, 7 грудня 2006 року. Переклад офіційний. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text.

16. Рішення ЄСПЛ «Оморефе проти Іспанії» (заява № 69339/16). TROISIÈME SECTION. AFFAIRE OMOREFE c. ESPAGNE (Requête no 69339/16).

23.09.2020. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:\[%2269339/16%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-203179%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22fulltext%22:[%2269339/16%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-203179%22]}).

17. Практика ЄСПЛ. Український аспект. Справа «СТРАНД ЛОББЕН ТА ІНШІ ПРОТИ НОРВЕГІЇ» (Прес-реліз). 16.09.2019 року. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-strand-lobben-ta-inshi-proti-norvegi%D1%97-pres-reliz/>.

18. Рішення ЄСПЛ по справі «R.V. and others v. Italy» (application no. 37748/13). FIRST SECTION. CASE OF R.V. AND OTHERS v. ITALY (Application no. 37748/13). 18/10/2019. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-194444%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-194444%22]}).

19. Практика ЄСПЛ. Український аспект. Справа Янсен проти Норвегії (Прес-реліз). 21.10.2018 року. URL: <https://www.echr.com.ua/translation/sprava-yansen-proti-norvegi%D1%97-pres-reliz/>.

20. Ловвіна М.В. Діяльність Європейського суду з прав людини в сфері захисту сімейних прав та охоронюваних законом інтересів у контексті правозастосовчої практики України. с. 108. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/2899/1/%D0%9C.%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0.%20%D0%94%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D1%83%D0%B4%D1%83%20%D0%B7%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8.pdf>.

21. Павлюковець Т.В. Роль та місце рішень ЄСПЛ в українській судовій системі. Юридична газета online. Опубліковано в № 22 (728). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/rol-ta-misce-rishen-espl-v-ukrayinskiy-sudoviy-sistemi.html>